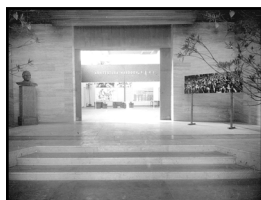

Nika Grabar

Konstruiranje ideje »arhitektura Jugoslavije« skozi perspektivo dveh povojnih razstav

V ljubljanski Moderni galeriji sta bili kmalu po drugi svetovni vojni organizirani dve arhitekturni razstavi – prva z naslovom *Arhitektura narodov FLRJ* leta 1949, ki je bila v podobni obliki prvič prikazana v Beogradu leto poprej, in druga, *Arhitektura Jugoslavije*, leta 1951, ki je bila duplikat razstave, predstavljene v Rabatu v Maroku istega leta. Poleg tega, da nobena od obeh razstav ni bila v Ljubljani predstavljena prvič, sta si bili sorodni tudi vsebinsko – obe sta promovirali arhitekturo v perspektivi povojne rekonstrukcije ter s tem posredno razvoj tehnologije v kontekstu planskega gospodarstva nove socialistične družbe.

Kljub podobnostim natančnejša analiza njunih zasnov in procesov, ki so botrovali nastajanju ter predstavitvam, osvetli pomemben premik v slovenski in širši jugoslovanski povojni arhitekturni kulturi. Ta premik je bil po eni strani pogojen z mednarodnim delovanjem arhitektov ter po drugi z angažiranjem arhitektov v odnosu do gradbeništva za priznanje arhitekture kot avtonomne stroke v Sloveniji in Jugoslaviji. Arhitekti so namreč svoj argument temeljili na ideji, da so za arhitekturo poleg funkcionalnih pomembni tudi estetski kriteriji. Delovanje, povezano z avtonomijo arhitekturne prakse, in iskanje mednarodnih povezav sta bila ves čas pospremljena z interpretacijo arhitekture kot temeljem kulture v kontekstu transformativnih družbenih procesov. Način, kako družbene spremembe v arhitekturi misliti in udejanjati, pa se je od ene do druge razstave spremenil.

Ce je prva razstava merila na razvoj, s katerim se narodne množice osvobodijo z gradnjo arhitekture skozi tehniko, je druga razstava vzpostavila drugačno razmerje arhitekture do družbe, pri katerem se raznolikost narodov skozi arhitekturo realizira v socialističnem projektu. Pojem »arhitektura Jugoslavije« je bil v obeh primerih miselno orodje za vzpostavljanje okvira v luči razumevanja arhitekture kot nosilke družbenih sprememb. Predstavljanje jugoslovanskega socialističnega projekta skozi arhitekturo je bilo v času vzpostavljanja infrastrukture hladne vojne zanimivo za promoviranje idej razvoja, saj so arhitekturni projekti v kontekst načrtovanja prostora vključevali različne tradicije z novo tehnologijo ter prikazovali ambiente socialne vključenosti. Interpretacija ideje »arhitektura Jugoslavije« pa je bila po letu 1948 zanimiva v kontekstu modernizacije kolonialnega sveta kot tudi rekonstrukcije Evrope.

Omenjeni razstavi sta nastali v kratkem časovnem zamiku (1949–1951). Kljub temu je bil to čas, ki je bistveno zaznamoval družbeno-politično sfero Jugoslavije, zato upoštevanje procesov in okoliščin njunega nastajanja zahteva kronološko obravnavo ter analizo širšega konteksta. Sočasno se je (pre)oblikovalo tudi arhitekturno polje. Tako je na primer s prvo razstavo povezan razvoj spomeniškega varstva in stanovskih društev v Jugoslaviji. Razstava pripravljena za Rabat po drugi strani osvetljuje družbenopolitične specifike hladne vojne in

vlogo arhitektov v razvojnih procesih modernizirajočih se družb po svetu. Njihovo delovanje in povezovanje je globalno. Pri tem imajo za razumevanje razvoja arhitekturne misli bistveno vlogo tako lokalni pogoji in tradicije kot tudi mednarodne strokovne mreže in financiranje razvojnih projektov, kar sočasno prispeva k vzpostavitvi polemične povojne situacije. Na primeru razvoja ideje »arhitektura Jugoslavije«, ki se je oblikovala tudi skozi procese obravnavanih razstav, lahko arhitekturo razumemo kot večplasten fenomen na širšem področju kulture, ki je pomembno vplival na družbenopolitično dogajanje.

Arhitekturne razstave in nova zgodovina

Razstave arhitekture imajo specifično vlogo v kontekstu zamišljanja grajenega prostora. S »prenosom arhitekture« v galerijo ali muzej imamo vedno opraviti s prenosom v drugi medij – arhitektura je razstavljena na fotografijah, z načrti, maketami, in to gradivo priča o objektih, ki imajo ne le estetsko, temveč tudi uporabno vrednost. Ta uporaba pa pomeni tudi program, projekcijo družbenih procesov, za novogradnje tudi vzpostavljanje vsebin, ki se bodo, če bodo projekti realizirani, šele začeli odvijati. In z uporabo je povezan tudi smoter. Obe obravnavani razstavi sta vzpostavili specifično polje za premislek o tem, kako naj se povojna družba socialistične Jugoslavije razvije v odnosu do historičnega tkiva, ki je bilo tako ali drugače prepleteno s kontekstom javnega prostora oziroma umeščeno *vanj*, in predvsem o tem, kako naj se v tem odnosu oblikuje ideja o arhitekturi.

Ker ima vsaka razstava svoj ustroj – z razstavo je podana določena konstrukcija misli, ki v primeru arhitekture vpliva na zamišljanje prostora prihodnosti –, je pomembno, kakšen kontekst tega zamišljenega prostora arhitekturna razstava vzpostavlja in kakšne so lahko njegove posledice. Pri tem ni pomembno le, kaj je na razstavah arhitekture predstavljeno, temveč predvsem zakaj in skozi kakšno prizmo.¹

Arhitekturna razstava kot takšna ponuja pomemben uvid v svet idej in osvetljuje vlogo arhitekture v specifičnih zgodovinskih okoliščinah. Pri tem ne nazadnje ni nepomembno, kdo arhitekturne razstave organizira, zasnuje, plača in kje vse so predstavljene. Teza pričujočega prispevka je, da so premiki, ki jih lahko zaznamo v zvezi z obravnavanimi razstavama, sorodni premikom, ki so se zgodili s spreminjanjem

1 Zamišljeni ali načrtovani prostor je po Lefebvru ena izmed komponent v produkciji prostora, ki ga razume kot tričleno dialektično gibanje v kombinaciji s prostorom čutil in življenjskim prostorom. Arhitekturne razstave v tem kontekstu predstavljajo medij za oblikovanje in komuniciranje idej razvoja. Diskurz o oblikovanju prostora je v kontekstu družbenega polja kot zamišljena entiteta s tem inherentno povezan. Lefebvre s svojo zastavitvijo med drugim meri na prevpraševanje dominantnih ideologij in njihov način upravljanja s prostorom. Henri Lefebvre, *Produkcija prostora*, Studia Humanitatis, Ljubljana, 2013.

vloge Jugoslavije na področju zunanje politike po letu 1948, ko je bilo njeno delovanje usmerjeno v iskanje tretje poti v kontekstu blokovske delitve sveta.²

Arhitekturne razstave so bile v povojnem času eno osrednjih prizorišč za posredovanje idej, povezanih s konstruiranjem javnega prostora, in so sočasno z drugimi umetniškimi področji nanj bistveno vplivale. Četudi arhitektura ni bila del rednega programa Moderne galerije ne ob njeni ustanovitvi leta 1948 ne kasneje, se je po vojni v njenih prostorih zvrstilo kar nekaj razstav. Omenjeno razstavo *Arhitektura narodov FLRJ* je na primer organiziralo Društvo inženirjev in tehnikov (DIT) Slovenije in marca 1949 najelo prostore Moderne galerije. Novembra 1951 pa so si obiskovalci lahko v desetih dneh ogledali drugo obravnavano razstavo z naslovom *Arhitektura Jugoslavije*. Slednjo je organiziralo Društvo arhitektov Slovenije (DAS).³ DAS, pa tudi preostala republiška društva, Zveza inženirjev in tehnikov Jugoslavije in Zveza arhitektov Jugoslavije, so bili v povojnem času ključni organizatorji, snovalci in izdelovalci razstavnega programa arhitekture, s tem pa so tudi izrazito vplivali na oblikovanje perspektive razvoja in ne nazadnje tudi na organiziranje arhitekturnega področja delovanja.

V perspektivi povojne rekonstrukcije je bilo predstavljanje prenov, novogradenj in načrtov na področju gradnje, inženirskih dosežkov, kamor so poleg stanovanjskih stavb sodile tudi javne institucije, tovarne in infrastruktura, izjemno pomembno. Spadalo je v kontekst izgradnje prostora za novo, socialistično prihodnost. V sredini štiridesetih let so bili zgledi, kako si to stvarnost zamišljati, povezani predvsem z modelom Zveze sovjetskih socialističnih republik,⁴ kar se je odražalo v knjižni produkciji, arhitekturni publicistiki (temu vprašanju je bila med drugim posvečena tudi celotna številka revije *Arhitektura* št. 4–6, 1947) in tudi v prostoru arhitekturnih razstav. Med drugim je

2 Več o tem na primer v: Tanja Zimmermann, »Novi kontinent – Jugoslavija: Politična geografija 'tretje poti'«, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, let. 46, 2010, str. 163.

3 Z arhitekturo so bile v štiridesetih in petdesetih letih posredno povezane še razstave *Arhitektura narodov ZSSR* (1948), *Ljubljana v razvoju* (1948), *Razstava del študentov arhitekture* (1949), *Razstava požarne varnosti* (1949), *10 let gradbeništva* (1955), *Stanovanje za naše razmere* (1956) itd. Hkrati lahko opazimo, da se je v petdesetih letih težišče razstavnih vsebin preusmerilo proti tujim potujočim razstavam, predvsem z Zahoda. V Moderni galeriji so takrat v zvezi z arhitekturo gostovale razstave *Švicarska arhitektura in urbanizem* (1951), *Le Corbusier: Novi svet prostora* (1953), *Nemška povojna arhitektura* (1954) itd. Več o razstavah iz tega obdobja v dokumentaciji in fototeki Moderne galerije v Ljubljani (<https://www.mg-lj.si/si/knjiznica-in-arhivi>). Seznam razstav je popisano tudi v katalogu razstave *Slovenska likovna umetnost 1945–1978: I* (razstavni katalog), Tomaž Brejc in Stane Bernik (ur.), Mladinska knjiga, Ljubljana, 1979, str. 234–242.

4 Za več o razstavah arhitekture v povojnem obdobju glej poglavje Katarine Mohar, »Izmenjava razstav likovne umetnosti med Socialistično republiko Slovenijo in Sovjetsko zvezo«, v tej knjigi, strani 28–64.

maja leta 1948 Društvo za kulturno sodelovanje Slovenije z ZSSR na primer v Moderni galeriji organiziralo razstavo *Arhitektura narodov ZSSR*, ki je bila pripravljena za zvezno raven. Predstavljena je bila tudi v Beogradu in Zagrebu.⁵

Na obeh omenjenih razstavah, ki sta tematizirali arhitekturo Jugoslavije, je bila posebna pozornost posvečena tudi obravnavi zgodovinskih spomenikov, enako, kot je bilo to na omenjeni razstavi arhitekture ZSSR. V povojnem času namreč ni bilo pomembno le, da se spomeniki obnovijo, temveč v prvi vrsti tudi na novo opredeliti, kaj je pomembno varovati, zakaj in kako. Spomeniška služba je bila za časa Kraljevine Jugoslavije namreč zelo različno zakonsko in organizacijsko urejena. Leta 1945 je Slovenski narodnoosvobodilni svet sprejel *Odlok o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov*. Kmalu zatem je bil podoben odlok sprejet v Beogradu, čemur je sledil sprejem prvega skupnega jugoslovanskega zakona o varstvu spomenikov (julij 1945), ki je prostor povojne Jugoslavije glede urejanja spomeniškega varstva prvič poenotil.⁶

Nastajanje razstav o arhitekturi Jugoslavije (1949 in 1951) ter dogajanje, povezano s konstruiranjem nove arhitekturne zgodovine Jugoslavije, je časovno sovpadlo s spremembami v sistemu spomeniškega varstva.⁷ Vprašanje nove zgodovine je v tem času zaznamovalo tudi druga področja družbenega delovanja. V kontekstu umetnosti

5 France Stele, »Arhitektura narodov ZSSR«, *Razgledi*, let. 3, št. 8, 1948, str. 612–615. O razstavi je pisal tudi: Edvard Ravnikar, »Razstava sovjetske arhitekture v Ljubljani«, *Novi svet*, let. 3, št. 7–8, 1948, str. 612–615. Edina razstava povezana z arhitekturo pred njo je bila *Razstava idejnega načrta za zidavo palače ljudske skupščine LR Slovenije* v Jakopičevem paviljonu. Podatek s strani: »Rezultati idejnega natečaja za zidavo palače ljudske skupščine LR Slovenije«, *razume.mg-lj.si*, 2019, URL: <https://razume.mg-lj.si/razstava.php?id=91947> (dostopano 12. 11. 2024).

6 Federalne vlade so ustanovile republiške oz. federalne zavode po posameznih republikah, najprej v Sloveniji leta 1945 in na Hrvaškem, kjer so bili ustanovljeni trije zavodi (Zagreb, Reka, Split). Za Srbijo in Bosno je bil zavod ustanovljen kasneje, leta 1947, za Makedonijo leta 1948 in leta 1950 za Črno goro. Leta 1951 je bil ustanovljen tudi zavod za pokrajino Vojvodino in leta 1954 za Kosovo. Skozi ta institucionalni okvir se je izoblikoval pogled na zgodovinsko materijo, za katero je veljalo, da ima simbolno vlogo tudi v socialistični perspektivi multinacionalne skupnosti. Povzeto po Ivan Komelj, »Odlok SNOS o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov v slovenski in jugoslovanski spomeniški službi«, *Varstvo spomenikov*, let. 27, 1985, str. 5–7.

7 O različnih idejah jugoslovanstva se sicer razmišlja že prej, a dotakratni narativi niso bili tako izdelani in učinkoviti kot povojni (pri tem velja omeniti delo Miroslava Krleže in Milana Kašanina). Ideje arhitekture se v socialistični Jugoslaviji vrtijo okrog drugih vprašanj kot v Kraljevini Jugoslaviji, prav tako organizacija države ne temelji več na banovinah, temveč na republikah, ki so (pretežno) narodno opredeljene. Četudi v kontekstu ideologije bratstva in enotnosti, so vprašanja o zastopanosti posameznih narodov v kontekstu arhitekture Jugoslavije na ta način obravnavana prvič. Zaradi prelomnega razumevanja vloge arhitekture v kontekstu rekonstrukcije, industrializacije in iskanja novega načina družbenega organiziranja se neobhodno spremeni tudi pogled na dediščino.

in umetnostne zgodovine naj omenimo razstavo *Jugoslovanska srednjeveška umetnost* v Palači de Chaillot v Parizu leta 1950, ki je, podobno kot razstavi arhitekture in njene zgodovine, sooblikovala idejo o umetnosti Jugoslavije. To je bila prva velika uradna predstavitev jugoslovanske umetnosti na Zahodu po vojni, na kateri je Miroslav Krleža, kustos razstave, prvotno idejo o predstavitvi srednjeveških samostanskih fresk z območja Srbije nadgradil s številnimi kulturnimi dosežki v perspektivi t. i. južnoslovanske civilizacije, kar do danes ostaja polemično polje zgodovinskega raziskovanja.⁸ Obravnavani razstavi arhitekture sta po drugi strani poleg historičnih spomenikov in vizij preteklosti predstavljali tudi vizije in projekcije prihodnosti. Projekti so bili predstavljeni v različnih merilih – od posameznih objektov, javnega prostora, infrastrukture do pokrajin, izvedeni ter tisti v nastajanju. Obe razstavi sta pri tem vzpostavljali pozitivno perspektivo modernizacije novonastale socialistične države, v katero so ljudje lahko projicirali upanje za boljšo prihodnost.

Arhitektura narodov

O razstavi *Arhitektura narodov FLRJ* ne vemo veliko. Vemo, da jo je v Moderni galeriji organizirala arhitekturna sekcija DIT Slovenije od 26. 3. do 16. 4. 1949, da so gradivo zanjo sicer pripravili arhitekti po republiških sekcijah, da je bila vsebina prvič predstavljena v okviru *II. kongresa DIT* v Beogradu z naslovom *Urbanizem in tehnična knjiga*,⁹ da je bila po Beogradu predstavljena še zagrebškemu, ljubljanskemu in sarajevskemu občinstvu, slednjemu z naslovom *Arhitektura in urbanizem FNRJ* v okviru *Drugega kongresa Sindikata gradbenikov Jugoslavije* leta 1949.¹⁰ (Slika 16) Pripravo gradiva je za izvirno razstavo v prvi fazi organizirala beograjska skupina v okviru DIT, sodelovali pa so arhitekti iz različnih republik.

Na ljubljanski otvoritvi v Moderni galeriji so bili poleg ministra za gradnje Ivana Mačka navzoči tudi številni predstavniki narodnih oblasti in javnih organizacij, otvoril pa jo je predsednik društva Henrik Čopič. Projekti so bili predstavljeni v dveh tematskih sklopih: prvi je obravnaval zgodovino arhitekture jugoslovanskih narodov iz

8 Ivana Bago, »Jugoslovanski fanonizem v treh (razstavnih) dejanjih: 1950/1972/1989«, igorzabel.org, 2021, URL: <https://igorzabel.org/sl/novice/2021/Ivana-Bago-fanonizem> (dostopano 12. 11. 2024).

9 V programu *II. kongresa DIT* v Beogradu je bila razstava najavljena kot *Izgradnja naših mest in tehnična knjiga*. Program je bil objavljen v okviru poročila o delu DIT. Brez avtorja, »II. kongres inženjera i tehničara Jugoslavije u Beogradu od 31. 10. 1948 do 2. 11. 1948«, *Tehnika*, let. 3, št. 6–7, 1948, str. 153.

10 Brez avtorja, »U Sarajevu je otvorena izložba arhitekture i urbanizma«, *Naše građevinarstvo*, let. 3, št. 7, julij 1949, str. 574; Edvard Ravnikar, »Ob razstavi arhitekture FLRJ v Moderni galeriji«, *Novi svet*, št. 6, 1949, str. 604–608. O razstavi je Ravnikar pisal tudi pozneje, v članku, ki sicer obravnava razstavo v Maroku. Glej Edvard Ravnikar, »Razstava arhitekture FLRJ«, *Arhitekt*, št. 2, januar–februar 1952, str. 37.

Plakat razstave *Arhitektura narodov FLRJ* v Moderni galeriji v Ljubljani leta 1949.

različnih obdobj, tudi iz obdobja med obema svetovnima vojnoma, poleg tega so bili predstavljeni projekti, ki so prikazovali izgradnjo države po osvoboditvi.¹¹

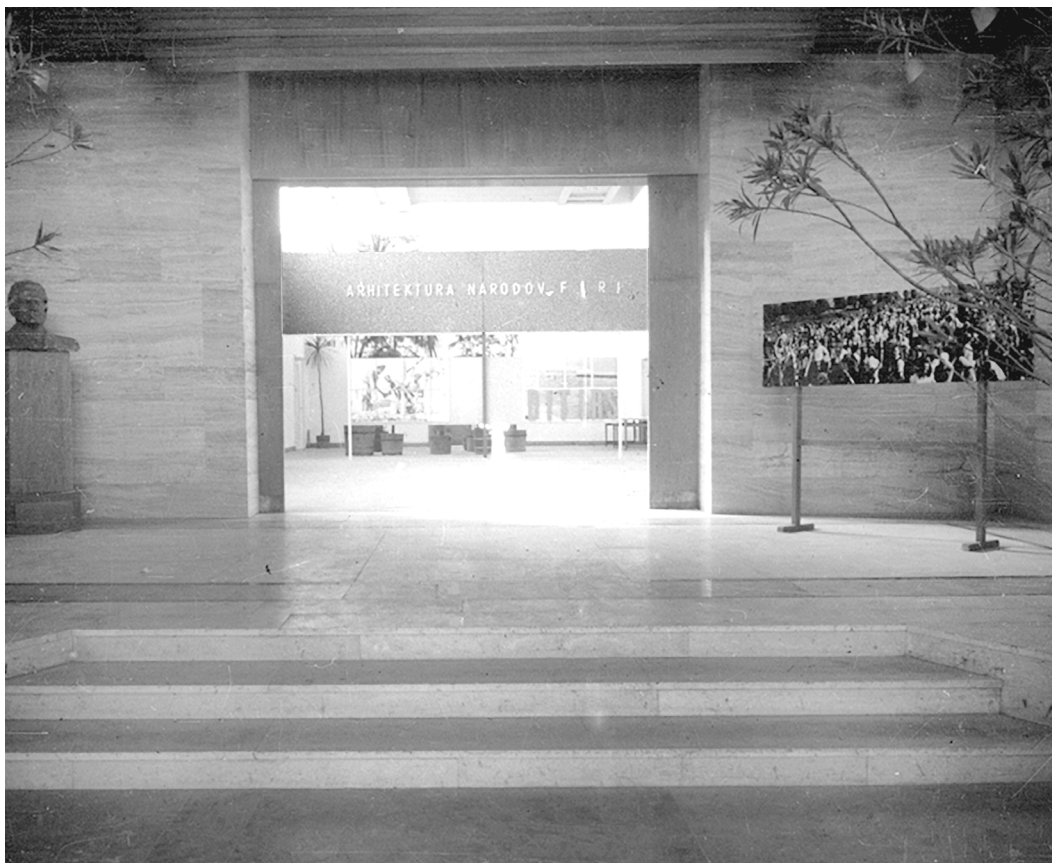
Ohranjenih je nekaj fotografij iz Moderne galerije, iz katerih lahko razberemo kompozicijo prostorske postavitve ob prihodu na razstavo. (Slike 17–20) Desno pred vstopom v osrednji prostor Moderne galerije je bil postavljen podolgovat panel s fotografijo množice ljudi, naravnost proti razstavnim prostorom se je pogled odprl na napis »Arhitektura narodov FLRJ«, s katerim sta bila v kompozicijo postavljena še dva fotografska panela: na levi ljudje na gradbišču ter na desni sredi travnika ali polja industrijska stavba, bodisi zaključena ali v zadnji fazi gradnje, pod njo velik napis DIT LRS. Na hrbtni strani glavnega panela je bil napis »gradnja po osvoboditvi« ter pod njim dve fotografiji bližnjih posnetkov gradbišč, v enem primeru najverjetneje opaženja armiranobetonske ločne konstrukcije. Razen rož v velikih koritih v osrednjem prostoru ni bilo postavljeno nič drugega.

11 Na razstavi v Beogradu in Sarajevu so bile razstavljene tudi knjige, posvečene tehničnim vsebinam, v Ljubljani pa te niso bile več vključene med razstavne eksponate. V S. V., »U Ljubljani je otvorena izložba arhitekture naroda Jugoslavije«, *Borba*, let. 16, št. 77, marec 1949, str. 3.

V stranskih prostorih so bili predstavljeni materiali v zvezi z rekonstrukcijo mest in spomenikov, novogradnje v kontekstu urbanističnih načrtov, infrastruktura, analize zgodovinskih središč mest. Točnega seznama razstavnega gradiva nimamo. Posebna pozornost je bila namenjena mestu Ljubljana. Pred ortofoto grajskega griča in stare Ljubljane je bila postavljena tudi kopija kipa Emonca. Gradivo je v vseh treh sobah poleg načrtov v različnih merilih obsegalo veliko fotografskega materiala ter makete, besedila domala ni bilo z izjemo nekaj napisov in opisov na načrtih in legendah. Osrednja misel te potujoče razstave se je tako vrtela okrog gradnje arhitekture narodov FLRJ po osvoboditvi, ki so jo gradile množice za množice. Z uporabo sodobne tehnologije so se (pre)urejala mesta in rekonstruirali spomeniki, vse v kontekstu ustvarjanja socialističnega življenjskega prostora. Iz motivov, uporabljenih na plakatu razstave, lahko razberemo sorodno sporočilo.

Hrvaška revija *Arhitektura*, ki je leta 1948 posvečena *II. kongresu inženirjev in tehnikov Jugoslavije*, je objavila – poleg *Resolucije sekcije arhitektov*¹² in predstavljenih referatov – tudi pregled historičnih spomenikov Jugoslavije. Iz ohranjenih fotografij razstave je razvidno, da objavljeni material sovпада s tistim na razstavi. Kljub temu da ni nujno, da je bilo objavljeno vse razstavno gradivo kongresa, da je bilo lahko tudi morda kaj dodano in da so lahko bili določeni sklopi preoblikovani, lahko iz objave v reviji sklepamo naslednje: izbor gradiva je bil interpretiran kot dediščina narodov, pri čemer lahko že iz opisov ugotovimo, da priprava gradiva ni sledila enotnim smernicam in kriterijem. Poleg tega so dela iz številnih območij umanjala. V reviji, tako navaja uredništvo na koncu publikacije, niso bila obravnavana številna dela iz Istre, Slovenije, Bosne in Hercegovine, Makedonije in Črne Gore. Med predstavljenimi vsebinami so bili: »Naši primorski umetniki od 9. do 19. stoletja«, »Srednjeveška umetnost Hrvaške in Slavonije do baroka«, »Umetnost 17. in 18. stoletja na Hrvaškem«, »Srbska srednjeveška arhitektura«, »Makedonska narodna arhitektura in njen sprejem v moderni arhitekturi«, iz Slovenije je bil predstavljen nabor arhitektur

12 Resolucija, ki opredeljuje vlogo arhitekture kot sledenje Petletnemu planu, navaja za njeno izpolnitev potrebe v 28 točkah. Po učinkoviti, ekonomični in kvalitetni gradnji (1), poznavanju arhitekturne dediščine in tehničnih dosežkov ter uporabi metod tehničnih ved (2), preučevanju marksizma-leninizma (3), boju proti ideološkemu preusmeritvam (4), sožitju s političnim in ekonomskim življenjem (5), ustvarjanju povezave z gradbiščem (6), mobiliziranju strokovnega kadra pri upravi zveze (7), šele v 8. točki navaja: »Odvreči spoznanje o arhitekturi, ki se zводи na enostavno reševanje utilitarnih ozko tehničnih komponent, saj se to pojavlja v kapitalističnih državah, in iskati, da se v istem času pravilno loči funkcionalne komponente in umetniško idejne komponente arhitekturnega dela.« Povzeto po: Brez avtorja, »Rezolucija sekcije arhitekata na II. Kongresu inženjera i tehničara Jugoslavije«, *Arhitektura*, št. 13–17, 1948, str. 5.

17–20

Pogledi na razstavo *Arhitektura narodov FLRJ* v Moderni galeriji v Ljubljani leta 1949.

pod naslovom »Dediščina Ljubljane«.¹³ Iz takšnih predstavitev lahko sklepamo tudi, kakšen je bil izbor gradiva za razstavo. Na razstavi je bila torej predstavljena Ljubljana, kar je razvidno tudi iz fotografij razstave v Beogradu in v Ljubljani, kjer lahko vidimo tudi posnetke starega mestnega jedra.¹⁴

Razstave s predstavitvami arhitekturnih dosežkov so bile v Jugoslaviji pomemben mehanizem promocije idej napredka in družbene preobrazbe v socializem, povezanih s tehnološkimi inovacijami, ki naj bi k razvoju nove arhitekture bistveno prispevale in so v povojnem času po navadi krožile med večjimi mesti Jugoslavije. Arhitektura je bila zato v času povojne rekonstrukcije in izgradnje prostora pomembno polje družbenega udejstvovanja.¹⁵ A razstave niso promovirale tehnike le na področju arhitekture. Promovirale so jo na vseh področjih človeškega življenja.

DIT je s pomočjo republiških organizacij na primer isto leto kot *Drugi kongres* organiziral tudi prvi *Teden tehnike*, in sicer od 6. do 13. 3. 1948, na celotnem področju države. Organiziran je bil v Srbiji, na Hrvaškem, v Sloveniji in Črni gori.¹⁶ Osnovni namen t. i. *Tedna* je bil skozi številne aktivnosti in akcije ljudem približati tehniko ter okrepiti tehnično kulturo Jugoslavije. Nagovarjali so delavstvo, mladino in podeželsko prebivalstvo, da bi dosegli čim bolj učinkovito sodelovanje. Pri tem so uporabljali različne medije in organizirali različne aktivnosti: tiskovine v vseh oblikah (dnevne, strokovne, občasne), predavanja (v živo in prek radia), krajše in daljše strokovne tečaje, projekcije filmov, razstave, javne prikaze dela strojev, ekskurzije, obiske gradbišč in tovarn, obiske šol in fakultet ter laboratorijev.

Razstave so bile pogosto organizirane tudi v okviru sejmov. Projekti, sicer prikazani v okviru arhitekturnih razstav, na primer tovarna Litostroj, zgrajena v Ljubljani, so lahko bili sočasno umeščeni na razstave z drugimi tematikami. V razstavnem paviljonu stavbe Umetniškega paviljona na Zrinjevcu v okviru Zagrebškega velesejma je bila tako leta 1949 organizirana razstava *Komunalna dejavnost in urbanizem (Komunalna djelatnost i urbanizam)*, ki je prikazovala arhitekturo kot del zgodovinskega razvoja urbanistične in komunalne dejavnosti Jugoslavije za časa stare Jugoslavije do leta 1949.¹⁷ Osrednji del razstave je bil namenjen prikazovanju »prepek v naseljih in mestih

13 Brez avtorja, »Arhitektonsko naslijeđe naroda Jugoslavije«, *Arhitektura*, št. 13–17, 1948, str. 6–99.

14 Prav tam, str. 136.

15 Za več o razstavah arhitekture v povojnem obdobju glej opombo 31 v uvodnem besedilu Beti Žerovc »O željah, protislovjih in razstavljanju umetnosti – uvod« v tej knjigi.

16 Bosna in Hercegovina je *Teden tehnike* organizirala naknadno, za Makedonijo nima mo dostopnih podatkov.

17 Vlado Antolić, »Komunalna djelatnost i urbanizam«, *Tehnika*, let. 4, št. 10–11, 1949, str. 364.

kapitalističnih dežel».¹⁸ Ti razkoraki naj bi v socialistični Jugoslaviji s petletnim planom – tako je lahko obiskovalec sklepal iz koncepta postavitve razstave, skopih tekstualnih opisov, parol in predstavljene gradiva v obliki shem, načrtov, maket in fotografij – izginjali. Slednje je najbolj nazorno promoviral osrednji pano centralnega dela razstave z regulacijo vasi, mest, naselij, kar je nakazovalo dvig življenjskega standarda »delavskih množic«. Poseben namen razstave je bil na primeru urejanja mest izpostaviti razliko s predhodnimi političnimi režimi (ki so bili po navadi pejorativno označeni kot imperialistični ali kapitalistični in se niso v zadostni meri odzivali na bivanjsko problematiko prebivalstva) ter hkrati vzpostaviti kontinuiteto s težnjami modernizma v arhitekturi in urbanizmu. To se je odrazilo tudi v shemah urbanističnih ureditev, ki so se osredotočale na novo infrastrukturo, stanovanjsko gradnjo, zelene površine, industrijo in drugo družbeno infrastrukturo. Navezalo se je tudi na pretekle ureditve in historične spomenike. DIT se je sočasno soočal z izzivi organizacije na lokalni in na federalni ravni, saj je proces gradnje potekal v kontekstu družbenega planiranja, pri čemer se je sočasno šele vzpostavljala državna administracija, ki je te procese omogočala.

DIT in arhitektura

Eden izmed ključnih akterjev pri promociji tehnike med ljudmi na državni ravni je bila Zveza inženirjev in tehnikov Jugoslavije.¹⁹ Za njihovo delovanje je bila med drugim, kot zapisano, pomembna organizacija razstav v najrazličnejših kontekstih. Arhitekti so imeli posebno vlogo tudi pri oblikovanju vsebin z objavo člankov o gradnji in vlogi arhitekture v dnevnem časopisju in strokovni publicistiki, z organizacijo razstav s fotografijami in maketami, javnimi predavanji ter drugimi aktivnostmi. Posebna pozornost je bila leta 1948 na primer namenjena tudi akciji, povezani z gradnjo združenih domov.²⁰ Za delo, ki je prineslo izgradnjo ter upravljanje proizvodnih sredstev Jugoslavije, naj bi bili

18 »Po eni strani posamezniki, ki uživajo vse blagodejnosti, ki jih lahko sodobna tehnika nudi v smislu izgradnje, higijene, komforta hiše in stanovanj ter urejanja stavbnih območij s parki in zelenjem; po drugi strani ostala izkoriščana masa, ki živi v gosto naseljenih predelih, v nehigijenskih hišah brez zraka, sonca in zelenja, v bedi z velikim odstotkom bolezni in smrtnostjo.« Iz Brez avtorja, »Komunalna djelatnost i urbanizam«, *Tehnika*, let. 4, št. 10-11, 1949, str. 364.

19 Glej opombo št. 21.

20 Promocija tehnike, kar je bil osnovni namen *Tedna tehnike*, je po poročanju časnika *Arhitektura* prinesla 472 javnih predavanj, ki jih je obiskalo 78.000 poslušalcev, od tega 168 na vasi in 91 v mestu, 102 za delavce in 66 za mladino. Pripravljenih je bilo 213 razstavnih mest, 25 radijskih oddaj, 183 obiskov vasi, izvajati se je začelo 25 tečajev. Časopisi so objavili 156 člankov, napisanih je bilo 450 člankov in organiziranih 450 predavanj aktivistov. Natisnjenih je bilo 123.200 parol in plakatov. Na *Tednu tehnike* naj bi tako aktivno sodelovalo 2.500 inženirjev in tehnikov. Iz K. O., »Povodom tjedna tehnike u FNR Jugoslaviji«, *Arhitektura*, št. 7, 1948, str. 33.

ljudje motivirani, saj bi delo opravljali za lastno korist, z namenom, da bi lahko uživali sadove lastnega dela in po kapitalizmu ustvarili pravični socialistični svet.

Zamišljanje in snovanje arhitekture se je z delovanjem društva v povojnih letih zato tesno prepletlo in iskanje možnosti za njeno realizacijo je lahko delovalo tudi kot medij za organiziranje in agitiranje ljudskih množic, angažiranih v gradbeniška dela na področju celotne Jugoslavije. Hkrati je bila na drugi strani pomembna neposredna navezanost DIT na strategije planskega gospodarstva vlade, ki jih je s petletnim načrtom zastavila Komunistična partija Jugoslavije. Jugoslovanski socialistični projekt je moral kot takšen po eni strani odgovoriti na narodna vprašanja in se hkrati skozi proces intenzivne industrializacije navezati na kontekst hladne vojne. Vzpostavljane nove socialistične države na ta način lahko razumemo kot odmev razsvetljskega projekta, ki je tudi v arhitekturnem pogledu odprl možnosti za številne eksperimente, prej neslutena sodelovanja, a tudi politične zagate.

Arhitekturno polje je bilo z DIT prepleteno, a hkrati je že iz samega imena in njegovih sprememb razvidno, da je bil znotraj društva odnos do arhitekture ves čas ambivalenten. Društvo s sedežem v Beogradu je naslednik Združenja inženirjev in arhitektov Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, ustanovljenega julija 1919, a se je že septembra istega leta preimenovalo v Združenje jugoslovanskih inženirjev in tehnikov.²¹ Po drugi svetovni vojni je organiziranje tehničnih društev potekalo na več ravneh po celotni Jugoslaviji. Društvo inženirjev in tehnikov Slovenije, ki je povezovalo istoimenska društva v Celju, na Jesenicah, v Kranju, Mariboru in Trbovljah, je bilo ustanovljeno takoj po vojni, že jeseni leta 1945. Na *I. kongresu inženirjev in tehnikov Jugoslavije* v Zagrebu od 5. do 7. 5. 1946 pa je bil sprejet sklep o ureditvi na državni ravni. Ustanovljena je bila Zveza društev inženirjev in tehnikov Jugoslavije in s sklepom je bila podana podlaga za celoten sistem organizacije: republiška društva so se reorganizirala v zveze, strokovne sekcije v strokovne zveze, terenske sekcije pa v samostojna okrajna in občinska društva. Ta sistem inženirskih organizacij je narekovala kasneje tudi t. i. decentralizacija in demokratizacija vsega javnega življenja v letih 1951–1952.²²

21 DIT je povezoval inženirje in tehnike, ki so bili do takrat člani različnih društev, združenj, družin in zbornic, ter si med drugim prizadevalo za zaščito akademskega naziva inženir oziroma arhitekt, za priznanje primerne vloge strok, za ureditev statusa tehniških služb ter razvoj infrastrukture. Poleg beograjske sekcije jih je v kraljevini delovalo še šest: v Ljubljani, Zagrebu, Splitu, Novem Sadu, Sarajevu in Skopju. V: France Adamič, »Ob 75-letnici prvega društva slovenskih inženirjev«, *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike*, let. 9, 1987, str. 189–190.

22 Prav tam.

Na ustanovitvenem kongresu je bil izpostavljen smoter tehničnih strok za povojno družbo, med njimi tudi arhitekture, kot tistih, ki bodo prinesle napredek širšim narodnim množicam. Te naj bi se torej pove-zale s tehniko in razvile novo družbo. Razlogi, da se to ni zgodilo pred vojno, so bili interpretirani na razrednih osnovah. Tehniki in inženirji so bili v tem kontekstu lahko pogosto videni kot tisti, ki so predhodno ščitili pretežno interese višjih razredov, tj. kapitalistov. V okviru para-digme nove Jugoslavije pa naj bi tehnične stroke po novem sodelovale predvsem z ljudskimi množicami, kar naj bi s socializmom prineslo »splošno družbeno blagostanje«.²³

Tehnični poklici so v novih pogojih prispevali k oblikovanju novega življenjskega prostora socializma. Za arhitekte je bilo pri tem pomembno predvsem, *kako* naj bo ta prostor oblikovan. Poleg funkcionalnih vprašanj so jih zanimala tudi estetska, likovna in kulturna vprašanja, ki so bila v DIT pogosto le obrobne narave. Razstava *Arhitektura narodov FLRJ* tega vprašanja ni razrešila, temveč je delovala prej kot popula-rizacija rekonstrukcije, tehnike in gradnje po vojni. In tako je odmevala tudi v številnih govorih in objavljenih besedilih, ki se niso ukvarjala z natančnimi opredelitvami, kakšna naj bo vloga arhitekture, za razliko od gradbeništva ali tehnike. Ko se je govorilo o *arhitekturi*, povezani z vsebino razstave, pravzaprav ni bilo jasno, kakšna naj bi ta arhitektura bila. Ideje so se vrtele okrog odkrivanja lastnega sloga socialističnega realizma, zavračanja formalizmov Zahoda, o folklori, o vlogi urba-nizma, predvsem pa so bili vedno prisotni racionalni tehnični kriterij,

23 »V stari Jugoslaviji so bile vodilne veje gospodarstva (industrija, rudarstvo, trgovina, banke) v rokah kapitalistov in njihovih kartelov. Ostali del gospodarstva (kmetijstvo, obrtniška proizvodnja) jim je bil popolnoma podrejen. Oblast je brezobzirno pazila privilegije kapitalistov. V takšnih situacijah se je vloga tehnične inteligence zvodila v bistvu na to, da proletariat in delovni svet sploh drži v suženjski pokornosti in da iz njega izcedi čim več znoja in profita za kapitaliste. Del tehnične inteligence, in to višji razred, je vršil to vlogo zavestno, zaradi večstranske materialne in idejne povezanosti z buržoazijo, in drugi, nižji sloj, zaradi bede in materialne odvisnosti od nje. Delavci so takrat na večino inženirjev in tehnikov morali gledati kot na naganjače in verne slugе kapitalističnih izkoriščevalcev. [...] Zdaj živimo v drugih razmerah. Stara vladajoča klasa je v teku osvobodilne vojne razbita in nagnana z oblasti. Morala je deliti usodo okupatorja. Oblast je v rokah naroda. Veliki del vodil-nih vej gospodarstva je v državnem lastništvu. Zasebni sektor gospodarstva je pod državno kontrolo. Gospodarstvo ni več izvor bogatenja kapitalista in podlaga njihovega razkošnega življenja. Postavljeno je v službo naroda in ima nalogo služiti narodu kot izvor zagotavljanja njegovih potreb. Tehnični izumi hitrijo obnovo države, dajejo cenejše in boljše izdelke. Tehnični inteligenci kot vodilnemu kadru gospo-darstva FNRJ je namenjena viša, plemenita in častna vloga v novi Jugoslaviji.« Iz govora predsednika centralnega kongresnega odbora inženirja H. Mattesa ob otvo-ritvi prvega kongresa DIT v: *I. kongres inženjera i tehničara Jugoslavije*, Tisak nakladnog zavoda Hrvatske, Zagreb, 1946, str. 12. V arhivski mapi: Savez inženjera i tehničara Jugoslavije, I, II, III kongres, »I. kongres inženjera i tehničara Jugoslavije«, ZITJ/1, Arhiv Jugoslavije (naprej AJ).

ekonomska učinkovitost, učinkovitost gradnje in dejstvo, da je treba lastno arhitekturo na podlagi novih družbenih procesov šele odkriti.²⁴

Svoj odziv na razstavo je zapisal tudi Edvard Ravnikar v članku »Ob razstavi arhitekture FLRJ v Moderni galeriji«. ²⁵ Do razstave je bil kritičen, ker naj ne bi podala pregledne slike jugoslovanske arhitekture po osvoboditvi, niti naj ne bi ustvarila smiselne celote ali nazornega prikaza glavnih vprašanj, povezanih s sodobno arhitekturo, ki je nastajala po vojni v novih razmerah. Kljub temu jo je označil kot pomemben sprožilec debat: »[...] snov [je] zanimiva in je kot takšna spodbudila številne diskusije v republiških in drugih centrih«. ²⁶ Razvijanje diskurza je ocenil kot ključno predvsem v luči pomembnih vprašanj pri prenovi mest, pri čemer je svoje razmišljanje temeljil na specifikah slovenske izkušnje povezane s prenovo Ljubljane po potresu 1895.

V članku Ravnikar na podlagi razstave zariše smernice, ki jih povezuje z delovanjem arhitekturne stroke in z vprašanjem arhitekture kot likovne umetnosti. Arhitektura naj pri tem ne bi le črpala znanja iz ljudske arhitekture prednikov ali historične arhitekture drugih narodov, temveč hkrati celo nudila slikarstvu in kiparstvu priložnost za razmah v sožitju z arhitekturnimi nalogami. Ocenjuje namreč, da je arhitektura kot dejavnik družbenega življenja med svetovnima vojnama pri načrtovanju rasti odpovedala, in izraža skrb glede večje nevarnosti za »golo zidanje vedno novih uporabnih kubatur« glede na večja sredstva, namenjena gradnji po vojni. Kot ključne izpostavlja tri plati, ki bi jih morala arhitektura upoštevati: tehnično, socialno-ekonomsko in estetsko. Vse tri, tako meni Ravnikar, je mogoče utrditi samo s pozitivnim poznavanjem tehnike, ekonomike in izraznih sredstev ter njihovim populariziranjem. ²⁷

Organizirati razstavo leta 1948 je bilo samo po sebi dosežek. Pri tem nas odsotnost konsistentnih opredelitev sooča z vprašanjem, kaj mislimo s tem, ko določeno stavbo označimo za arhitekturo, in pod kakšnimi pogoji se je oblikoval arhitekturni diskurz povojnega obdobja. Z delovanjem arhitektov v povojni Jugoslaviji je bil povezan tudi boj za avtonomijo arhitekturne stroke in arhitekturne razstave tega obdobja so bile eden izmed načinov, kako angažirano predstaviti svoje zamisli javnosti ter si s tem izboriti svoje mesto pri soustvarjanju

24 Revija *Tehnika*, ki je bila uradno glasilo DIT, je bila leta 1948 posvečena *II. kongresu DIT* ter pregledu dosežkov ob zaključku drugega leta petletnega plana. V njej lahko beremo številne govore in članke na temo različnih tehničnih poklicev, med njimi tudi o arhitekturi. Glej na primer: Mira Kraigher, »Nekoliko misli o liniji naše arhitekture«, *Arhitektura*, št. 13–17, 1948, str. 126–129 ali S. Planić, »Problematika naše sadašnje arhitekture«, *Tehnika*, let. 3, št. 10–12, 1948, str. 288–296.

25 Ravnikar, 1949 (gl. op. 10), str. 604–608.

26 Prav tam, str. 604.

27 Prav tam, str. 604–608.

javnega mnenja in razvojnih politik. Razstava je bila tako priložnost za organiziranje širše skupnosti okrog vprašanj gradnje in arhitekture ter s tem debate o arhitekturi onkraj gradbeniških in gospodarskih tem.

Društvo arhitektov Slovenije

Arhitektura je bila v povojnem času del petletnega načrta. Leta 1946, ob ustanovitvi Zveze društev inženirjev in tehnikov Jugoslavije, je bila kot dejavnost tudi formalno opredeljena v okviru gradbeništva, ne glede na to, da je bil ob razstavah govor o arhitekturnih sekcijah. Organizacija DIT se je nenehoma spreminjala, na novo so se pridruževala društva, zveze in hkrati tudi reorganiziral sistem. Do tretjega kongresa DIT-ov v Beogradu leta 1952 je v okviru DIT Slovenije delovalo devet društev: društvo gradbenih inženirjev in tehnikov, društvo arhitektov, društvo inženirjev in tehnikov gozdarstva in lesne industrije, kemijsko društvo, društvo geodetskih inženirjev in tehnikov, elektrotehniško društvo, društvo rudarskih in metalurških inženirjev in tehnikov, društvo kmetijskih inženirjev in tehnikov in društvo za varilno tehnologijo.²⁸

Za organiziranje arhitekturne stroke je bilo pomembno 1. posvetovanje arhitektov FLRJ v Dubrovniku novembra 1950. Glavna tema kongresa, pregled dela prvih povojnih let, je bila razširjena na vprašanje modernizma.²⁹ Izsledke srečanja so objavili v treh zbornikih.³⁰ Prispevki so odražali zavedanje arhitektov, da delujejo v družbi, ki je bistveno spremenjena glede na predvojno kapitalistično, in da hkrati nadaljujejo vsebine in naloge arhitekture in urbanizma v novi družbi. Srečanje so organizirali arhitekti v želji, da bi vplivali na soustvarjanje pogojev za razvoj sodobne arhitekture in urbanizma.³¹

28 Zveza arhitektov Slovenije, Stanovske zadeve, SI AS 1173/8, Arhiv Republike Slovenije (naprej ARS).

29 Dubrovniški kongres je imel v tem obdobju poseben pomen za ponovno obujanje modernističnih teženj, po tem, ko je bil v prvih povojnih letih deležen ostrih kritik in je kot model v jugoslovanski likovni umetnosti, literaturi, gledališču in glasbi služil sovjetski socialistični realizem. Ta je po letu 1948 vzporedno z rahljanjem kulturnih vezi s Sovjetsko zvezo izgubljal svoj vpliv. V: Martina Malešič, »Z Vzhoda na Zahod – leto 1948 in njegovi odmevi v slovenski arhitekturni publicistiki«, *Ars & Humanitas*, let. 9, št. 2, 2015, str. 106–121.

30 *Referati za I. posvet arhitektov in urbanistov Jugoslavije*, izdala Naučna knjiga Beograd; *Referati posveta arhitektov in urbanistov v Dubrovniku 1950*, izdal DIT Hrvaške; *Problemi arhitekture in urbanizma L.R. Slovenije*, izdala arhitektonska sekcija inženirjev in tehnikov LR Slovenije.

31 Na vsebino samega srečanja je bistveno vplivala tudi modernistična misel zajeta v *Atenski listini*, ki so jo številni udeleženci dobro poznali. Edvard Ravnikar, Milorad Pantović, Dušan Grabrijan so bili na primer Le Corbusierjevi sodelavci, njegovo delo so dobro poznali tudi Jovan Krunic, Oliver Minić, Ivan Zdravković in Ljube Pota, Vlado Antolić je pri nastajanju Atenske listine celo sodeloval. V: Branislav Krstić, *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950ih*, B. Krstić, Beograd, 2014, str. 10–12.

Konec leta 1950 se je DIT reorganiziral tako, da so se strokovne sekcije preobrazile v samostojna strokovna društva.³² Na slednje sta vplivala vpeljevanje delavskega samoupravljanja, pa tudi vedno večja decentralizacija na zvezni ravni. Hkrati s tem so tekla prizadevanja za povezovanje samostojnih društev arhitektov v zvezo. Tako je bila leta 1952 ustanovljena Zveza arhitektov Jugoslavije. Pri organizaciji je igral pomembno vlogo DIT Hrvaške, ki je organiziral ustanovno skupščino Društva arhitektov Hrvaške junija 1951 ter hkrati pozval preostale arhitekturne sekcije k sodelovanju za organizacijo zveze društev, za kar je sicer dalo povod Društvo arhitektov Srbije.³³

Za uveljavljanje avtonomnega delovanja stroke so si arhitekti prizadevali tudi pri vladi, za kar so v Dubrovniku oblikovali posebne komisije: komisijo za sistematizacijo imenovanja arhitektov, komisijo za tarife projektantskih služb, komisijo za nagrajevanje operativne službe.³⁴ V svojem *Predlogu za uveljavljanje posebne uredbe o arhitekturni stroki* so slovenski arhitekti februarja 1951 dali pobudo za uveljavitev posebne uredbe o arhitekturni stroki na Svet za zakonodajo in izgradnjo ljudske oblasti Vlade LRS s prošnjo, da sproži vprašanje uveljavljanja posebne zvezne uredbe o arhitekturni stroki pri Zvezni vladi. Do tedaj je bila arhitektura obravnavana tudi v tem kontekstu kot posebna dejavnost gradbene stroke, urejena z uredbo Zvezne vlade iz leta 1947.³⁵

Pod omenjeni predlog sta se podpisala Stanislav Rohrman, predsednik takrat že Društva arhitektov Slovenije (DAS), in Danilo Fürst, tajnik. Podobno kot je v svojem članku Ravnikar izpostavljala slovensko kulturno tradicijo, sta avtorja v daljšem dopisu utemeljevala razloge za uveljavitev samostojne arhitekturne stroke z dotedanjim razvojem, povezanim tudi z ustanovitvijo univerze in njenega arhitekturnega oddelka v medvojnem obdobju. V dopisu sta opredelila razliko med arhitektom in gradbenikom:

- 32 Zveza arhitektov Slovenije, Vabila na seje, sestanke in konference drugih društev, »Danilo Fürst, Vabilo DIT LRS DASu na sestanek predstavnikov vseh sekcij podružnic DITa LRS glede reorganizacije DITa, 30. 12. 1950«, SI AS 1173/8/4, ARS.
- 33 Dogajanje je bilo organizirano sočasno z organiziranjem ekskurzije v Zagreb in tamkajšnjim ogledom *Razstave srednjeveške umetnosti Jugoslavije*. Zveza arhitektov Slovenije, Vabila na seje, sestanke in konference drugih društev, »Pavo Jušič, Pismo DITa Hrvatske DASu glede organizacije in izvedbe ustanovne skupščine Društva arhitektov Hrvaške in sestankom v zvezi z ustanovitvijo Zveze arhitektov FNRJ, 30. 3. 1951«, SI AS 1173/8/4, ARS.
- 34 Zveza arhitektov Slovenije, Vabila na seje, sestanke in konference drugih društev, »Pavo Jušič, Vabilo na sestanek komisij, 12. 8. 1950«, SI AS 1173/8/4, ARS.
- 35 Zveza arhitektov Slovenije, Stanovske zadeve, »Stanislav Rohrman in Danilo Fürst Vladi LRS, Predlog za uveljavljanje posebne uredbe o arhitekturni stroki, 19. 11. 1951«, SI AS 1173/8, ARS.

»[...] gradbenik izvršuje inženirske objekte (železnice, ceste, mostove, HC), na visokih gradnjah, ki so v glavnem domena arhitekture, pa pretežno konstrukcijsko tehnični del pri izvajanju objektov, njihovi družbeni vlogi in potrebi določene funkcije dožene, formulira in formalizira arhitekt. [...] Delo arhitekta zahteva svojstven pogled v družbeno dogajanje in posebno strokovno izobrazbo, poleg tega pa še kreativno sposobnost in smisel za estetska vprašanja. Tako je arhitekt, poleg svojih tehniških funkcij ustvarjalec kulturnih vrednot, kot so književniki, slikarji, kiparji in muziki – je tvorec kulture.«³⁶

Arhitekti so organizacijo dela, povezano z načrtovanjem in gradnjo, po vojni spričo nujnosti reševanja eksistencialnih problemov ljudi razumeli kot sprejemljivo, četudi je bila dostikrat samo funkcionalno opredeljena. Po nekajletnem razvoju pa je postalo zanje nujno razmišljati tudi o drugih dimenzijah arhitekturnega udejstvovanja. V tem smislu so arhitekti DAS v kontekstu planskega gospodarstva odpirali zahtevo po prepoznavanju arhitekta kot enega izmed kulturnih poklicev, ki se pri izgrajevanju prostora ukvarja tudi z estetsko in duhovno razsežnostjo človeškega bivanja.

Mednarodno načrtovanje in povezave

Delovanje in organiziranje arhitektov ni bilo povezano le z interpretacijo vloge in razumevanja arhitekture v kontekstu povojne rekonstrukcije v Jugoslaviji, temveč tudi z mednarodnim dogajanjem in konflikti hladne vojne. V okviru DIT je bila ustanovljena Komisija za mednarodne zveze in leta 1949 je prek nje Jugoslavija poslala Mednarodni zvezi arhitektov (UIA) poziv za članstvo, a odziva niso prejeli.³⁷ Gotovo je le, da so bili kot člani registrirani do kongresa v Rabatu leta 1951. DIT je s komisijo tudi sicer bolj intenzivno deloval v smeri povezovanja z Zahodom. Sočasno so se poskušali povezati z Mednarodnim združenjem inženirjev konstruktorjev v Zürichu, Mednarodno komisijo za visoke jezove v Parizu, Mednarodno komisijo za velika električna omrežja v Parizu, Svetovno konferenco o energiji v Londonu, Društvom za mehaniko tal in tehniko temeljenja v Cambridgeu, ZDA.³⁸

Za gradnjo jugoslovanskega socializma je bilo treba razviti tehniko in ekonomijo. Za oboje so bile potrebne nove mednarodne povezave. A možnosti za samostojne politične poteze v blokovski delitvi sveta so bile omejene. Nesoglasja Tita s Stalinom, ki so pripeljala do odprtega

36 Prav tam.

37 Savez inženjera i tehničara Jugoslavije, I, II, III kongres, »Zapisnik zasedanja Sekretariata za Mednarodne povezave Zveze društev inženirjev in tehnikov Jugoslavije, 24. 11. 1949, Komisija za mednarodne veze, 1949–1973«, ZITJ/496/50, AJ.

38 Prav tam.

spora z Informbirojem, so bila povezana z reševanjem tržaškega vprašanja, prav tako je leta 1948 Stalin od Tita zahteval prekinitev podpore vstaji v Grčiji, saj so boji povzročali težave pri odnosih z ZDA in Veliko Britanijo. Eden izmed razlogov, zaradi katerih si je Jugoslavija nakopala Stalinovo jezo, so bile ambicije po regionalnem gospodarskem povezovanju Jugoslavije z Grčijo, pa tudi z Bolgarijo, s katero so Jugoslovani na Bledu leta 1947 podpisali sporazum brez soglasja ZSSR. Ko je časopis *Republika* 23. 12. 1947 objavil uvodnik z naslovom »Podonavje in Balkan« kot pobudo za ustanovitev večje južnoslovanske skupnosti ter poleg zapisa objavil še Stalinov portret, bi lahko novico razumeli kot sporazum, pospremljen s Stalinovim odobravanjem, a ni bilo tako.³⁹ Regionalne poteze povezovanja z Bolgari niso bile ne nove ne nesprejemljive, a bile so razumljene kot preveč samosvoje.⁴⁰

Zapleti med Jugoslavijo in ZSSR so bili povezani z načrtovanjem razvoja tudi zaradi napovedanih investicijskih projektov, ki so leta 1947 na mednarodno prizorišče vnesli popolnoma novo dinamiko. Ko so ZDA napovedale program pomoči za okrevanje, rekonstrukcijo in stabilizacijo evropski ekonomiji, poznan kot Marshallov načrt, ta v osnovi ni izključeval ne ZSSR ne drugih socialističnih držav. A kmalu je bilo jasno, da v skladu s Trumanovo doktrino ZDA komunizma niso nameravale podpirati.⁴¹ Pogajanja med Anglijo, Francijo in ZSSR v zvezi z ameriškim predlogom so se v Parizu junija 1947 tako kmalu zaključila.⁴²

Tito se že takrat ni odzval Stalinovemu pozivu, da se s preostalimi državami Vzhodne Evrope udeleži nadaljnjih pogajanj, kjer so tudi druge socialistične države zavrnile možnost sodelovanja v programu.⁴³ Ko je ZSSR v odgovor ameriškem načrtu oblikovala svoj sistem za

39 Zimmermann, 2010 (gl. op. 2), str. 170.

40 Težnje po regionalnem povezovanju navajamo, ker je bilo v tistem času v Jugoslaviji organiziranih tudi nekaj razstav bolgarske arhitekture, ki vzporedno z obema obravnavanima razstavama nakazujejo pomen arhitekturnih razstav v luči širšega gospodarskega povezovanja.

41 »A Look Back at the Marshall Plan«, catalog.archivum.org, 1987, URL: <http://hdl.handle.net/10891/osa:ce0b7065-d784-4a25-8963-2f3208320e88> (dostopano 12. 11. 2024).

42 Molotov je v zvezi z zavrnitvijo Marshallovega plana zapisal: »Vprašanje ameriške gospodarske pomoči [...] je britanska in francoska vlada uporabila kot pretvezo za zahtevo po vzpostavitvi nove organizacije, ki bi stala nad evropskimi državami in posegala v njihove notranje zadeve – celo do te mere, da bi določala smer razvoja ključnih industrijskih panog teh držav. [...] Obstajata dve poti mednarodnega sodelovanja. Prva temelji na razvoju političnih in gospodarskih odnosov med državami z enakimi pravicami. [...] Druga pa temelji na prevladujočem položaju ene ali več močnejših sil, ki druge države potisnejo v podrejen položaj in jim odvzamejo neodvisnost. [...] Kaj bo prinesla uresničitev francosko-britanskega predloga? Ne bo prinesla nič dobrega. Privedla bo do tega, da se bosta Velika Britanija, Francija in skupina držav, ki jima sledijo, ločile od preostale Evrope, kar bo celino razklalo na dva bloka držav.« Molotov Stalinu v: Geoffrey Roberts, »Moscow and the Marshall Plan: Politics, Ideology and the Onset of the Cold War, 1947«, *Europe-Asia Studies*, let. 34, št. 8, 1994, str. 1376.

43 Prav tam, str. 1378.

gospodarsko pomoč državam v svojem vplivnem območju, imenovan Molotovov načrt, se Jugoslavija ponovno ni pridružila. Spor Tito - Stalin je junija 1948 privedel do dokončne izključitve Jugoslavije iz Informbiroja. Jugoslavija pa je po letu 1948 za svoj model socializma morala iskati nove vire financiranja. Prej opisana razstava *Arhitektura narodov FLRJ* je nastajala v duhu obdobja, ko so se jasno nakazovali novi konteksti mednarodnega sodelovanja in se je Jugoslavija vse bolj odmikala od Sovjetske zveze.

Načrtovanje prostora je bilo neposredno povezano z investicijami in sistemi finančnih pomoči. Nova povezovanja so bila v okviru UIA za jugoslovanske arhitekte dobrodošla kot mednarodna platforma za izmenjavo znanj in idej. UIA je bila ustanovljena junija 1948 v Lozani, v Švici, s sedežem v Parizu, z namenom povezati arhitekte okrog vprašanja povojne rekonstrukcije v svetovnem merilu, ne glede na narodnost, ideologijo ali arhitekturno doktrino. Po ustanovitvenem srečanju so kongresi potekali najprej v Rabatu leta 1951, v Lizboni leta 1953, v Haagu leta 1955, v Moskvi leta 1958 in tako naprej, po vsem svetu. Organizacija deluje še danes in je edino združenje arhitektov, ki ga uradno priznavajo Združeni narodi. Pogosto so kongrese spremljale razstave arhitekture.⁴⁴

Prizadevanja Pierra Vaga, ki je bil gonilna sila organizacije in njen prvi generalni sekretar, da omogoči vključevanje vsem arhitektom, brez izjeme, so bila zaznamovana z osebno izkušnjo. Rodil se je v Budimpešti leta 1910, študiral in deloval pa v Parizu, kjer je sodeloval z Augustom Perretom in delal pri reviji *L'Architecture d'aujourd'hui*. Hkrati je ohranjal vezi z Vzhodno Evropo, in ko je iskal možnosti, da bi se UIA⁴⁵ priključili sovjetski arhitekti, sta pri tem pomagala bolgarski arhitekt Luben Tonev in Helena Syrkus iz Poljske, sicer tudi ena vidnejših predstavnic vodilnega mednarodnega združenja moderne arhitekture, t. i. Mednarodni kongres moderne arhitekture (CIAM).⁴⁶

Povezovanje v mednarodnih organizacijah je za arhitekte poleg izmenjave idej pomenilo tudi zelo pomemben dostop do znanja, povezanega z razvojem novih gradbenih tehnologij. Mednarodna potovanja

44 »World Congress of Architects«, uia-architectes.org, 2024, URL: <https://www.uia-architectes.org/en/architecture-events/world-congresses-of-architects/page/3> (dostopano 9. 4. 2023).

45 Takrat se je društvo še imenovalo RIA (Réunions Internationales d'Architectes), ustanovljeno 1932. »Pierre Vago«, culture.gouv.fr, 2024, URL: <https://www.culture.gouv.fr/regions/Drac-Provence-Alpes-Cote-d-Azur/Politique-et-actions-culturelles/Architecture-contemporaine-remarquable-en-Paca/Les-etudes/Arles-Tarascon-Inventaire-de-la-production-architecturale-et-urbaine-1900-1980/Arles-ville-et-architecture-du-XXe-siecle/Notices-biographiques-des-principaux-architectes-intervenant-a-Arles/Pierre-Vago> (dostopano 18. 12. 2024).

46 Katherine Zubovich, »Debating 'Democracy': The International Union of Architects and the Cold War Politics of Expertise«, *Room One Thousand*, št. 4, 2016, str. 106. Več o zgodovini CIAM na primer v: Eric Mumford, *The CIAM Discourse on Urbanism – 1928–1960*, The MIT Press, Cambridge in London, 2000.

in izmenjave znanja so bili v medvojnem času do določene mere okrnjeni, kar je vplivalo tudi na odnose med sovjetskimi arhitekti in CIAM. Kljub temu so sodelovali v mednarodnih mrežah, da so ohranili stik s tehnološkim razvojem, še posebej v zvezi z gradnjo projektov velikega merila v ZDA.⁴⁷ Vojna je zaveznike zbližala in razvoj tehnologij, povezan s prefabrikacijo gradnje, razvitih za časa vojne v anglo-ameriškem kontekstu, je bil za sovjetske urbanistične načrtovalce posebej zanimiv. Izsledke o gradnji so maja 1945 na primer predstavili na *Ameriško-sovjetski gradbeni konferenci* v New Yorku.⁴⁸

Arhitektura Jugoslavije

Jugoslovanski arhitekti so imeli v okviru organizacije UIA proaktivno vlogo in s tem je povezana tudi druga obravnavana razstava, *Arhitektura Jugoslavije*, ki je bila v ljubljanski Moderni galeriji razstavljena kot duplikat, med 4. 11. in 14. 11. 1951 v okviru *Tedna ljudske tehnike*.⁴⁹ (Slike 21–23) Izvorno je bila pripravljena za kongres UIA v Maroku, ki je potekal med 24. 9. in 28. 9. 1951 pod krovnim naslovom *Kako arhitekt izpolnjuje svoje nove naloge?*⁵⁰

Drugi kongres UIA je bil prvotno sicer načrtovan leta 1949 v Varšavi, na Poljskem, a so Poljaki priprave ustavili, med drugim zato, ker so nasprotovali vstopu Jugoslavije v organizacijo. Poteza je bila do določene mere tudi izsiljevanje v luči kritike vodstva UIA. To je namreč zavrnilo podpisovanje mirovne deklaracije oziroma t. i. *Stockholmskega apela*, ki je pozival k prepovedi jedrskega orožja. Podpirale so ga predvsem socialistične države in države vzhodnega bloka, vključno s

47 Na primer: projekti Tennessee Valley Authority (TVA), razvoj Detroita v tem obdobju, Willow Run Bomber Plant ter številni drugi. Za več informacij: Eric Mumford, »National Defense Migration and the Transformations of American Urbanism, 1940–1942«, v: *Journal of Architectural Education*, 61, no. 3, 2008, str. 25–34.

48 Prav tam, str. 107. S temo sodelovanja med ZSSR in ZDA v tridesetih in štiridesetih letih se je deloma ukvarjal tudi Jean-Louis Cohen v knjigi *Architecture in Uniform*, ki ga obravnava v kontekstu arhitekturnih in tehnoloških izmenjav. Pri tem Cohen analizira, kako so se v tridesetih letih, v času gospodarske krize in vzpona modernizma, določene ideje o industrializaciji gradnje in urbanem načrtovanju širile med državami, vključno z ZDA in Sovjetsko zvezo. Med drugo svetovno vojno je sodelovanje dobilo strateški značaj, predvsem v obliki izmenjave tehnoloških inovacij, industrijske proizvodnje in metod gradbene tehnologije. Arhitekti obeh držav so se spoprijemali z nalogami masovne proizvodnje in standardizacije, kar je vplivalo na razvoj arhitekture vojnega in povojnega obdobja. Čeprav je ideološki kontekst pogosto razdvajal, so bile ideje o tehnološkem napredku po navadi privzete kot univerzalne. Več v: Jean-Louis Cohen, »Producing Production and Workers' Housing«, *Architecture in Uniform*, Edition Hazans in CCA, Pariz, 2011, str. 81–141.

49 Razstave 1951/1952, »Prošnja in najemna pogodba med DAS in MG za uporabo prostorov MG za postavitev razstave, 30. 11. 1951, Arhitektura FLRJ/razstava arhitekture Jugoslavije 4. 11. 1951–14. 11. 1951«, Dokumentacija-arhiv, arhiv, MG+MSUM.

50 »World Congress of Architects«, 2024 (gl. op. 44).

Poljsko.⁵¹ Glavno ost kritike je Helena Syrkus, ki je bila med ustanovnimi članicami organizacije in kasneje tudi ena od podpredsednic UIA (1957–1965), usmerila na organizacijo in vsebino drugega kongresa, pri čemer naj bi poljska arhitektka tudi sicer nasprotovala članstvu Jugoslavije v UIA.⁵² Kot novo mesto za pripravo dogodka za razstavo je bil zaradi spora izbran Rabat, kjer so poleg Jugoslavije rezultate arhitekturne produkcije predstavile še Brazilija, Grčija, Anglija, Nizozemska, Italija, Maroko in Mehika.⁵³

Med predstavljenimi projekti tako ni bilo nobenega iz območja za železno zaveso in po zapletih z Varšavo se je Rabat zdel primernejše prizorišče za drugi kongres UIA. Zakaj? Maroko je bil v tem času še vedno francoska kolonija, a njegova politična prihodnost je bila negotova. Leta 1950 je bil položaj napet, z vse večjimi pritiski proti francoski kolonialni oblasti in naraščajočo močjo nacionalističnih gibanj, kar je kasneje vodilo do pogajanj in na koncu do neodvisnosti Maroka leta 1956. Zaradi nestabilnih političnih razmer v kontekstu blokovske delitve sveta je bilo vprašanje razvoja odprto in je od prostorskih načrtovalcev zahtevalo dobro premišljene odgovore.⁵⁴

Po tem, da se je jugoslovanska politika pri iskanju razvojnih poti ter s tem povezanih možnih virov financiranja usmerila h kapitalističnim državam, lahko sklepamo, da promoviranje razvojnih in/ali arhitekturnih projektov na razstavah in kongresih socialističnih držav vzhodnega bloka ni bilo zaželeno. Enako je veljalo za raziskovanje možnih načinov delovanja znotraj UIA, ki je povezovala obe strani. Dileme in razhajanja, povezana z ideološkimi opredelitvami, so bili prisotni znotraj UIA od vsega začetka in so se kasneje odrazili v številnih zapletih, povezanih z ustanovno listino združenja. Zunaj Evrope ležeči Rabat je bil v teh

51 Marcela Hanáčková, »CIAM and the Cold War – Helena Syrkus between Modernism and Socialist Realism« (doktorska disertacija), ETH Zurich, Zürich, 2019, str. 228–229, 450.

52 Tamara Bjažić Klarin in Marcela Hanáčková, »Networking into the International Union of Architects (UIA) – Poland vs. Yugoslavia« (povzetek predavanja na konferenci), v: Ljiljana Kolečnik (ur.), *Transnational Networking Practices of Central and South-east European Avant-garde*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2014, str. 26–28. O razstavah tudi v Tamara Bjažić Klarin, »Housing Exhibitions in Croatia in the 1930s and 1950s – from the Subversive Critical Platform to the Vehicle of the New Ideology«, v: Gaia Caramellino in Stéphanie Dadour (ur.), *The Housing Project*, Leuven University Press, Leuven, 2020, str. 264–289.

53 Brez avtorja, »Uz mednarodno izložbu arhitekture u Rabatu«, *Arhitektura*, 1951, št. 9–12, str. 86–87.

54 Kolonialna modernost se v Maroku kaže s tem, kako je francoska kolonialna uprava oblikovala grajeno okolje, da bi to odražalo moč kolonizatorjev in eksotizirano podobo koloniziranih. Razmere v Maroku ponazarjajo širše teme arhitekturne prilastitve, segregacije in odpora, ki so osrednje za analizo kolonialne modernosti v knjigi *Colonial Modern: Aesthetics of the Past – Rebellions for the Future*, Tom Avermaete, Serhat Karakayali, Marion von Osten (ur.), Black Dog Architecture, London in Berlin, 2010.

okoliščinah primernejše, manj naelektreno prizorišče za izvedbo drugega kongresa, saj so bila ideološka vprašanja spričo neposrednih lokalnih težav lažje spregledana. In predstavila se je tudi Jugoslavija.

Zapleti okrog jugoslovanske razstave na kongresu UIA v Rabatu so bili hkrati povezani tudi z dogajanjem v Jugoslaviji, kar lahko med drugim razberemo iz dokumentacije v zvezi z njeno pripravo, ki je potekala precej kaotično. Na sestanku delegatov za *II. kongres UIA* 28. 6. 1951 v Beogradu so bili navzoči predstavniki društev arhitektov skoraj vseh republik – Riko Marasović (Hrvaška), Juraj Neidhardt (Bosna in Hercegovina), Ljube Pota (Makedonija), Dragoljub Momčilović (Srbija), poleg njih pa tudi Miloš Somoborski, Leon Kabiljo in Nikola Šercer, takrat zadolženi za organizacijo razstave. Predstavnik Slovenije ni bil navzoč zaradi zadržanosti, predstavnika Črne gore pa ni bilo, ker njihovo društvo takrat še ni bilo ustanovljeno. Na sestanku je bilo dogovorjeno, koliko predstavnikov iz katerih republik se bo udeležilo kongresa ter da bo organizacija in dokončna redakcija tekla prek Beograda. Zvezna vlada je do takrat odobrila kredit za pripravo razstave, pravzaprav pa je bilo sploh nejasno, ali bo razstavo sploh mogoče predstaviti, ker je bil rok za prijavo, 1. 5. 1951, takrat že mimo.⁵⁵

Na sestanku je že bila določena okvirna vsebina razstave, ki je predvidevala 28 panojev v dveh sklopih. Glede na dobro dodelan koncept je bila temeljna ideja po vsej verjetnosti dorečena že na prejšnjih sestankih, a dokumentacija v zvezi s celotnim procesom nastajanja razstave ni ohranjena.⁵⁶ Prvi sklop naj bi najprej predstavil državo kot federacijo šestih republik in dveh avtonomnih pokrajin, običaje, zgodovino ter njene organizacije in publikacije; drugi del vojno uničenje, potrebe po stanovanjih, urgentne ukrepe, rekonstrukcije, program obnove; tretji del tehnike gradnje, tradicionalne in sodobne, prefabrikacijo, modularni sistem ter tipske projekte. Drugi sklop naj bi bil namenjen posebnemu delu s tremi temami: mestna središča in naselja z rekonstrukcijami in novimi centri in rajoni; stanovanja, predstavljena v rajonih, v okviru načrtovanja kot individualna, kolektivna ter nazadnje z vidika tehnične opreme in pohištva. Tretji del naj bi obravnaval površine za rekreacijo, kjer bi prikazali vse od pogozdovanja, turizma, alpinizma do parkov, sprehajališč ter območij za igro in šport.⁵⁷

Zakaj točno je organizacijo in redakcijo razstave prevzel DAS, iz dokumentacije ni mogoče razbrati. Jasno pa je, da je bilo časa za izvedbo malo in da je DAS 14. 7. 1951 pri Narodni banki FLRJ, centrala

55 Zveza arhitektov Slovenije, Razstave 1951–1956, »Zapisnik sestanka delegatov določenih za II. kongres UIA v Maroku, 28. 6. 1951 v Beogradu«, SI ARS 1173/8/3, ARS.

56 Za časa raziskave je avtorica pregledala relevantne arhive (Arhiv Republike Slovenije in Muzej za arhitekturo in oblikovanje), a dokumentacije ni našla.

57 Zveza arhitektov Slovenije, Razstave 1951–1956, »Zapisnik sestanka delegatov določenih za II. Kongres UIA v Maroku, 28. 6. 1951 v Beogradu«, SI ARS 1173/8/3, ARS.

za Slovenijo, zaprosil, da izda računsko knjižico Biroju za organizacijo razstave za *II. kongres UIA* v Maroku, ki so ga takrat ustanovili. DAS je od drugih republiških društev pridobil potrebno gradivo, hkrati pa je na Fakulteti za arhitekturo, na Cojzovi 5 [sic], 20. 8. 1951 popoldan povabil svoje člane, da si razstavo predhodno ogledajo.⁵⁸

Glavni kustos razstave je bil Edvard Ravnikar, sodelovala sta tudi Branko Kocmut in France Ivanšek ter študenti Fakultete za arhitekturo. Končna razstava je sledila smernicam, ki so bile začrtane na beograjskem sestanku, hkrati pa je bilo narejenih nekaj konceptualnih poudarkov, ki so samo idejo arhitekture prilagodili mednarodnemu kontekstu, točneje usmeritvam, za katere se je zavzemala UIA in ki je hkrati umeščala arhitekturno produkcijo Jugoslavije na izmuzljivo arhitekturno polje znotraj blokofske delitve sveta. Več poudarka je bilo na običajih in pokrajinah, tradicionalna arhitektura pa je bila interpretirana znotraj različnih vplivnih kulturnih območij.

Uvodoma je bila Jugoslavija predstavljena kot politična karta Jugoslavije z republikami in glavnimi mesti, geografski položaj pa je s fotografijami prikazoval posamezne pokrajine, ki niso bile nujno nacionalno, temveč predvsem regionalno zaznamovane (Panonija, Dalmacija, gorata pokrajina itd.). Predstavljeni so bili tudi folklorne noše Slavonije, ljudski plesi ter tradicionalna arhitektura. Pri tem je šlo za stavbarstvo in tega so avtorji ločili na tisto, ki je nastalo pod vplivom Zahoda (Hrvaška, Dalmacija, Slovenija, Istra), ter tisto, ki je nastalo pod vplivom Vzhoda (Makedonija, Črna gora, Srbija). (Sliki 24-25) Kot primeri zgodovinske arhitekture pa so bili izbrani kraji oz. utrdbe vsaka s specifično lokalno identiteto: Vranduk, Dubrovnik, Mostar, samostan Resava, Titov Veles, Galičnik in Ljubljana. Poleg tega so pri pripravi gradiva avtorji organizirali pregled stanovanjske gradnje po republikah.⁵⁹

Razstavno gradivo je bilo tipizirano v obliki plakatov in njihova vsebina je bila natisnjena v katalogu. Ravnikar je zanj prispeval tudi krajši uvod, v katerem je izpostavil neenakomerno razvitost regij v Jugoslaviji, pomen stanovanjske gradnje in tradicionalne ljudske arhitekture ter hkrati pomen tipizacije in industrializacije, ki je v povojnih letih zaznamovala gradnjo. V svojem govoru je Ravnikar naredil še nekaj poudarkov, ki v katalogu niso bili objavljeni.⁶⁰ Kulturno dediščino,

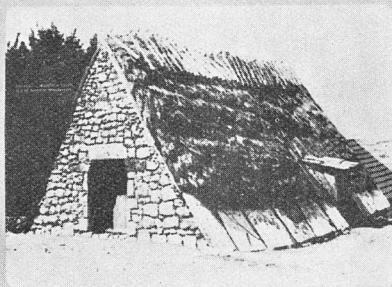
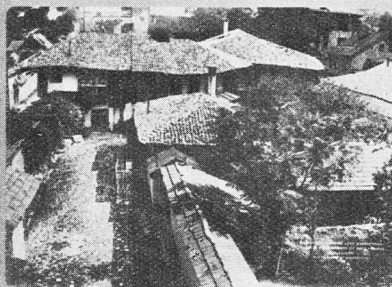
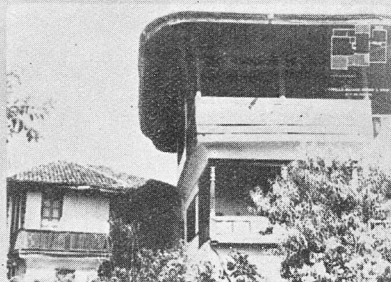
58 Zveza arhitektov Slovenije, Razstave 1951–1956, »Vabilo članom DAS na razstavo, 20. 8. 1951«, SI ARS 1173/8/3, ARS.

59 *RFP Yugoslavie – exposition internationale d'architecture de l'union internationale des architectes / Rabat Maroc 1951* (razstavni katalog), Zveza arhitektov Jugoslavije, Ljubljana, 1951.

60 Arhivskemu izvodu kataloga, ki mi je bil dostopen med raziskavo in ga hranijo v arhivu Ustanove France in Marta Ivanšek, je priložen nepodpisan tipkopis pozdravnega nagovora ob otvoritvi razstave. Ravnikarja sicer na otvoritvi ni bilo, vendar sta dikcija in vsebina sorodna uvodu kataloga, zato lahko sklepamo, da je on avtor tega besedila.

RFP YUGOSLAVIE

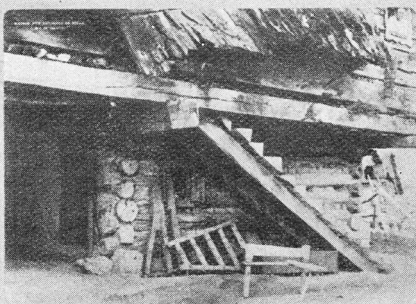
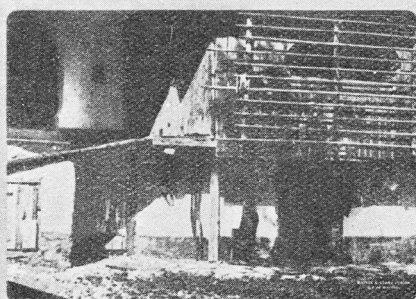

5

ARCHITECTURE TRADITIONELLE INFLUENCEE
PAR L'ORIENT
MACEDOINE BOSNIE MONTENEGRO SERBIE

RFP YUGOSLAVIE

6

ARCHITECTURE TRADITIONNELLE INFLUENCEE
PAR L'OCCIDENT
CROATIE DALMATIE SLOVENIE

ki se je razvila pod vplivom Zahoda in Vzhoda, je predstavil kot tisto, ki so jo arhitekti prilagodili, preoblikovali in dopolnili v skladu z novimi pogoji in kot osnovo dela za prihodnost. Dosežke na področju izgradnje prostora je povezal z naporji za izboljševanje pogojev življenja ljudi, kar je označil kot izraz napredka, doseženega zaradi revolucije družbe, gospodarstva in kulturnega življenja, ter pri tem izrazil obžalovanje, da na srečanju ni mogel predstaviti rezultatov gospodarstva kot osnove za splošen razvoj socializma.⁶¹

Maroko in politika UIA

Rabat v času po drugi svetovni vojni kljub vsemu ni bil nevtralnno območje, zato lahko predvidevamo, da načini upravljanja in/ali strukture oblasti niso bile zaželenne teme v kontekstu arhitekturnih razprav na mednarodnem kongresu. Ker je bil leta 1951, v času trajanja kongresa UIA, Maroko še vedno francoska kolonija, je bilo vprašanje razvoja v času, zaznamovanem z zahtevami po neodvisnosti, polemično in je pomembno vplivalo tudi na načrtovanje prostora. Arhitekti so se že v tridesetih letih v Maroku namreč soočali s problemom množičnih selitev prebivalstva iz ruralnih območij v industrializirana mesta, kar je privedlo do gradnje improviziranih naselij (bidonvilles).

Michel Écochard,⁶² ki je vodil Službo za urbanizem (Service de l'Urbanisme), se je ukvarjal s prestrukturiranjem teh območij in gradnjo stanovanjskih naselij z novimi tehnologijami, pri čemer so bile strategije razvoja nedorečene ter niso reševale odnosov do prebivalcev in ozemlja.⁶³ Za francoske oblasti je postalo maroško prebivalstvo po vojni predvsem nova, poceni delovna sila, s katero je bilo mogoče deželo modernizirati prav zaradi notranjih migracij in hkrati zaradi nestabilnih gospodarskih razmer v Evropi.⁶⁴

61 Edvard Ravnikar, »Preface«, v: *RFP Yugoslavie – exposition internationale d'architecture de l'union internationale des architectes / Rabat Maroc 1951* (razstavni katalog), Zveza arhitektov Jugoslavije, Ljubljana, 1951.

62 Écochard je diplomiral na École des Beaux-Arts leta 1929, zanimala ga je tehnologija gradnje v betonu, izučen je bil tudi kot arheolog. Od leta 1930 je v Afriki na območju držav pod francosko kolonialno oblastjo deloval kot arhitekt in urbanist. Več v: »Michel Écochard«, v: archnet.org, 2024, URL: <https://www.archnet.org/authorities/33> (dostopano 24. 6. 2024).

63 Razvojni modeli so nadaljevali francoske kolonialne prakse načrtovanja, ki so dajale prednost učinkovitosti in t. i. modernosti, a so hkrati temeljile na kolonialnem nadzoru. Po vzpostavitvi neodvisnosti so bili ti modeli prilagojeni, tako da naj bi modernistična arhitektura postala preplet tradicionalnih maroških elementov in ustvarila novo, hibridno urbano krajino. Ta preobrazba ni bila brez izzivov, saj je pogosto povzročila izbris kulturne dediščine in uvedbo načrtovalskih pristopov od zgoraj navzdol, ki niso upoštevali lokalnih potreb. Več v: Jean-Louis Cohen in Monique Eleb, *Casablanca: Colonial Myths and Architectural Ventures*, The Monacelli Press, New York, 2003, str. 157–192.

64 Écochard je svoje načrtovanje sicer prilagajal specifičnim načinom bivanja lokalnih kultur ter s tem prispeval k razvoju različnih arhitekturnih tipologij za različne

Écochard je bil na kongresu UIA glavni poročevalec, dogajanje v Maroku pa je bilo takrat s temami, kot so mediteranski prostor, urbana morfologija ali horizontalna gostota ter prilagajanje arhitekture različnim podnebnim razmeram, nagovarjanje potrebe po identiteti in socialni vključenosti, seveda predvsem formalno, zanimivo tako za CIAM kot tudi za številne druge arhitekte, ki so se posvečali načrtovanju arhitekture evropskih mest.⁶⁵ In tako kot je ideja o arhitekturi Jugoslavije nastala za mednarodno občinstvo v Rabatu, tako je bila predstavljena tudi v Jugoslaviji, ki je po letu 1948 svoj model razvoja gradila ob finančni pomoči ZDA ter pri tem kazala svoje socialne ambicije Zahodu kot socialistična država z mehkim pristopom k razvoju ter Vzhodu kot tista, ki uživa sadove obeh svetov.

V okviru Maroka in UIA je bila arhitektura Jugoslavije, tako kot je bila predstavljena na razstavi, zanimiva kot kontekst, ki v perspektivi modernizacije gradi prostor socialne vključenosti, z njim povezuje različne tradicije in jih prepleta z novimi tehnologijami. Debate in dileme o arhitekturi, ki so potekale v Jugoslaviji v okviru društev, bodisi inženirskih bodisi arhitekturnih, za UIA niso bile zanimive na enak način. Njihova političnost je odpirala temeljne ideološke dileme. Z vprašanjem ideologije in politike pa se je UIA namreč soočila že na samem začetku svojega delovanja, pri nastajanju statuta organizacije, ko se je bilo treba opredeliti do vprašanja demokratične organizacije UIA in zasnovne njenega statuta, kar se je odrazilo tudi v strokovnih načelih. Članice so se glede tega izrekle različno, pri čemer je demokracijo, zanimivo, zagovarjala delegacija ZSSR in Vzhodne Evrope, nedemokratično držo pa so zavzeli francoski, švicarski, italijanski in belgijski delegati.⁶⁶

Argument za demokratično organizacijo je posebej izpostavljal Karo Semenovič Alabjan (ZSSR), saj si je prizadeval, da bi UIA postala mednarodna opora avtoriteti arhitekturnega poklica, ter pri tem izpostavljal opažanje, ki ga lahko zasledimo tudi med jugoslovanskimi arhitekti – da arhitekti kapitalističnih držav nimajo priložnosti za kreativno delovanje in razvoj poklica. Karo Alabjan, eden prvih sovjetskih arhitektov, delujočih znotraj združenja, sicer glavni arhitekt

prebivalce. In vendar so te iste tipologije hkrati temeljile na obstoječih definicijah kulturnih in rasnih razlik ter so bile posledično z načrtovanjem v prostoru tudi poudarjene. Slednje je privedlo do prostorske organizacije stanovanjskih in urbanih načrtov v petdesetih letih, ki so maroško prebivalstvo delili glede na vero (judje, muslimani), Evropejce pa kot enotno kategorijo glede na različne razrede. Tako so bili tovarniški delavci na primer ločeni od prebivalcev višjega razreda. Iz Serhat Karakayali in Marion von Osten, »This was Tomorrow: The 'Colonial Modern' and it's Blind Spots«, transversal.at, 2008, URL: <https://transversal.at/transversal/0708/von-osten-karakayal/en> (dostopano 22. 7. 2023).

65 Med njimi je bil na primer tudi Adalberto Libera, ki se je v tistem času ukvarjal z načrtovanjem izgradnje območja Tuscolano v Rimu.

66 Zubovich, 2016 (gl. op. 46), str. 112–116.

rekonstrukcije Stalingrada, je na vodstvo naslovil poziv, da UIA postane »združenje progresivnih demokratičnih organizacij delavcev v arhitekturi, ki se borijo za dolgotrajni mir, uveljavitev demokracij in razvoj kulture«. ⁶⁷ Vlogo UIA si je zamišljal v smislu dragocenega akterja pri uveljavljanju teh vrednot. Njegov apel je zavrnil del zahodnih arhitektov, točneje Paul Vischer in Ralph Walker, z argumentom, da naj bo UIA organizacija brez političnih ciljev, saj naj bi lahko ti preprečevali prosto izmenjavo mnenj in idej. ⁶⁸ Kultura naj bi imela v socializmu in kapitalizmu ne nazadnje različno vlogo. Odpiranje debat o demokraciji in načrtovalskih strategijah ter s tem povezanimi financiranji prostorskega razvoja in infrastrukture bi lahko privedlo do neposrednega političnega angažmaja ter komentiranja političnega dogajanja. Polemik na tem področju si vsaj zahodni predstavniki arhitektov v okviru UIA niso želeli.

V zvezi s pomenom arhitekturnega dela v povojni Evropi je pomenljiv tudi končni zapis resolucije kongresa v Lozani leta 1948. Ko so arhitekti namreč odprto govorili o izgubi avtonomije arhitekturnega poklica v perspektivi novih načrtovalskih državnih politik, je Luben Tonev zagovarjal stališče, da rekonstrukcija Evrope zahteva arhitekta, ki deluje z roko v roki s tehniki, inženirji, strokovnjaki in hkrati tudi z ekonomisti, sociologi in politiki. In vendar je bilo mnenje v končnem zapisu resolucije oblikovano drugače. Arhitekti naj sodelujejo z inženirji, ekonomisti, sociologi, pravniki in drugimi. ⁶⁹ Politika in ideologija sta bili temi, ki se jima je bilo treba izogibati. Kljub zapletom je UIA odigrala pomembno vlogo pri oblikovanju mehanizmov za razvoj in organizacijo mednarodnih natečajev.

Sklep

Razstavi *Arhitektura narodov FLRJ* in *Arhitektura Jugoslavije* sta na prehodu iz štiridesetih v petdeseta leta v kontekstu javnega prostora delovali predvsem kot mehanizem za promocijo idej napredka, ki naj bi narodne množice popeljal skozi družbeno preobrazbo iz ruralne z nizko stopnjo industrializacije do moderne socialistične družbe 20. stoletja, znotraj katere so svoje mesto našli tudi na novo opredeljeni arhitekturni dosežki preteklosti. Eno osrednjih vlog je v tej fizični in hkrati družbeni rekonstrukciji odigral DIT, ki je organiziral prvo razstavo in v okviru katerega so znotraj lastne sekcije takoj po vojni delovali tudi arhitekti. DIT je deloval kot medij za organiziranje ljudskih množic, ki naj bi se »z gradnjo osvobodile«, in sorodno je bila posredovana ideja arhitekture tudi na omenjeni razstavi – kot tehnologija rekonstrukcije, arhitekti pa kot del tehnikov v novem družbenem redu,

67 Prav tam, str. 110.

68 Prav tam, str. 112–116.

69 Prav tam.

ki ne delujejo več na strani kapitalistov, temveč gradijo socializem z ljudmi in za ljudi. »Tehniko ljudem!« je bil le eden izmed sloganov, ki ponazarja kontekst za razumevanje vloge arhitekture v perspektivi izgradnje znotraj DIT in arhitektov kot tistih, ki bodo pomagali soustvariti to tehniko v prostoru.

Za arhitekto je bil takšen pogled sprejemljiv takoj po vojni zaradi nujnosti rekonstrukcije, a so si hkrati prizadevali za razširjen razmislek o vlogi arhitekture, ki je sovpadel tudi z angažiranjem za priznanje avtonomije arhitekturnega poklica tako pri vladi kot tudi z ustanovitvijo DAS. Edvard Ravnikar, ki je poleg tehnične izpostavljal tudi socialno-ekonomsko in estetsko plat arhitekture, se je (podobno kot Danilo Fürst in Stanislav Rohrman v dopisu vladi ter številni drugi) zavzemal za razumevanje arhitekture kot enega izmed kulturnih poklicev ter za sočasno razvijanje diskurza. Arhitekti, ki so si aktivno prizadevali za družbeno perspektivo onkraj izključno tehničnega razumevanja sveta in odpiranje tudi kulturne, estetske, mestoma duhovne dimenzije, so takrat privzemali kritično držo do kapitalizma in imperIALIZMA v smislu ideologij preteklosti, a hkrati iskali navezave na dediščino modernizma tako v likovnem smislu kot z iskanjem mednarodnih načinov delovanja v sicer politično naelektrenem vzdušju.

V kontekstu hladne vojne je bila tehnologija namreč vse prej kot nevtralna. Njen razvoj je bil povezan z mednarodnimi razvojnimi investicijami bodisi Zahoda bodisi Vzhoda ter regionalnimi načrti, ki so bili del širših razvojnih strategij, in te so ne nazadnje sooblikovale tudi ideje o arhitekturi, kar je bilo razvidno na razstavi *Arhitektura Jugoslavije*. Arhitekturna dediščina tu ni bila več le narodna, temveč je bila interpretirana kot nastala pod vplivom Zahoda ali Vzhoda;⁷⁰ s pomočjo tehnologije se niso osvobodile množice, temveč se je gradil raznoliki prostor vključenosti s pomočjo moderne infrastrukture; likovni vidik arhitekture pa je bil interpretiran kot preplet tradicionalnih vzorcev in običajev s sodobnimi tehnologijami. Ideja arhitekture, ki je bila lahko v mednarodnem kontekstu UIA sprejemljiva in je kot takšna odmevala tudi doma, ni odpirala ideoloških tem – vprašanje tehnologije je bilo v tem kontekstu nevtralizirano.

Premik, ki ga lahko zaznamo v zvezi s koncipiranjem ideje arhitekture Jugoslavije na primeru obravnavanih razstav, odraža premik v smeri jasneje izoblikovane podobe o tem, kakšna naj bi bila arhitektura Jugoslavije v materialnem smislu. A s tem premikom so postali težje berljivi številni transformativni procesi, ki so bili prvi pogoj za širšo tehnološko družbeno preobrazbo, ki je bistveno zaznamovala

70 Razstavna panoja 5 in 6 sta bila naslovljena: »Architecture traditionnelle influencée par l'Orient« (»Tradicionalna arhitektura pod vplivom Vzhoda«) in »Architecture traditionnelle influencée par l'Occident« (»Tradicionalna arhitektura pod vplivom Zahoda«). V *RFP Yugoslavie*, 1951 (gl. op. 59), str. 19–21.

koncipiranje prostora. Uvajanje novih tehnologij in infrastruktur, četudi v družbeni lasti, je prineslo tudi nov način organiziranja množic in upravljanja naravnih virov. Ker je bilo oboje povezano z razvojnimi načrti, je izgradnja prostora sledila predvsem razvoju tehnologije in z njo povezanimi procesi, od načina upravljanja države pa je bilo odvisno, ali je tehnologija lahko služila ljudem.

A vendarle, raziskovanje mej možnega v arhitekturi je takrat zahtevalo čuječnost za običaje ljudi, skupnosti in tradicijo obrti ter premišljevanje vloge arhitekture v kontekstu izgradnje socialističnega prostora, zastavljenega s petletnim planskim gospodarstvom. Ta prostor se je razvijal s pokrajino glede na smoter družbenega planiranja, pri čemer je arhitektura pomensko artikulirala nove družbene vsebine z upravnimi središči, izobraževalnimi ustanovami, bolnišnicami, se ukvarjala s stanovanji, javnim prostorom, rekreacijo itd. Odpiranje arhitekturne forme z upoštevanjem lokalnih pogojev v širši jugoslovanski družbeni prostor zato ni bilo le formalno raziskovanje mej možnega z novimi tehnologijami, temveč raziskovanje arhitekturne forme, povezane z vsebino prostora, in ta je bila pogojena s političnimi prizadevanji za uresničitev nove oblike življenja v socialistični prihodnosti. Vprašanja, ki jih je odprl konec zamišljanja te prihodnosti, so za arhitekturo velika in razstave ostajajo medij za odpiranje njenega preizpraševanja v javnem prostoru.